

орфографічних навичок і високого рівня усвідомлення важливості орфографії як такої. Легко помітити, наскільки вправа № 2 складніша за попереднє завдання і як важливо опрацювати формування орфографічних навичок вправами різноманітного типу, не обмежуючись лише простими словниковими диктантами.

Також можна виокремити важливість проведення лінгвістичних ігор, наприклад:

Доберіть до поданих іменників синоніми з префіксами **не-**. Зробіть висновок про їх написання з **не-**. Складіть та запишіть зв'язний текст, використовуючи слова з орфограмами.

Хвороба (недуга), горе(нещастя), ворог(недруг), рабство(неволя), свобода(необмеженість), злість(ненависть), обман(неправда).

Написання власних творів, у яких будуть використовуватися слова з орфограмами, дозволить учням на практиці використовувати свої знання, адже лише самостійно написаний твір може по-справжньому показати реальне розуміння учнем не лише орфограм, але і їх важливість при написанні письмових робіт.

Отже, як нескладно переконатися, лише систематичне виконання вправ різного типу може допомогти становленню правильних орфографічних умінь і навичок, хоча, без сумніву, це доволі довготривалий процес. Важливою умовою результативності цієї системи є те, наскільки вчитель розуміє вимоги, які ставляться до неї, і вміє добирати види вправ відповідно до етапу формування орфографічної навички та лінгвістичної природи орфограм, формувати уміння самостійного використання знань під час вирішення орфографічних задач.

Денисюк В. В.

*(Уманський державний педагогічний
університет імені Павла Тичини)*

МОРФЕМІКА: СКЛАДНЕ В ПРОСТОМУ (проблеми підготовки абітурієнтів до ЗНО)

У науці і практиці часто трапляється так, що вивчення на перший погляд зрозумілого й давно доведеного питання оголює великі проблеми. Це стосується, зокрема, морфеміки – не стільки розділу мовознавства, скільки правильного виокремлення морфем у тому чи тому слові, про що свідчить багато дискусій у науковій періодиці та на конференціях. У школі спостерігаємо таку ж картину: вивчивши в початкових, 5 та 10 класах питання будови слова, на ЗНО учні стають безпорадними. Такі завдання для них – повнісінька несподіванка. Тут не йдеться про те, що

учні не чули таких термінів, як *корінь*, *спільнокореневі слова*, *префікс*, *суфікс*, *флексія*, *інтерфікс* та ін. Навпаки, чули, але виокремити не можуть. Де ж, як кажуть, собака заритий?

Для вироблення правильного підходу до вивчення морфеміки у школі необхідне не просто розуміння принципів вивчення мовного матеріалу, а їх усвідомлене впровадження у практику своєї та учнівської діяльності. Адже мова – це система систем, відтак жоден розділ мовознавчої науки не можна вивчати відокремлено, без зв'язків з іншими. Морфеміка – це передусім переплетіння фонетики, морфології та орфографії, це інструментарій, який постійно збагачує лексику. Шкільні підручники ж орієнтують тільки на орфографію.

Що ж на це кажуть навчальні програми? Здавалось би, програми мають повною мірою передбачати реалізацію принципу наступності. Чи можна про це стверджувати у випадку морфеміки? На жаль, ні. Порівняймо: у 2 класі для вивчення будови слова відведено 7 годин, у 3 класі – 33 години. У 5 класі, очевидно, демонструючи тісні зв'язки між морфемікою та орфографією, укладачі пропонують для вивчення цих розділів 9 годин. Календарне планування засвідчує, що власне питанням морфеміки в середній ланці вчитель відводить від 2, хотілось би продовжити словами К. Чуковського, до 5 уроків, але це занадто ідеально. У 10 класі залишається тільки дякувати укладачам, що ще пам'ятають про такий розділ, як морфеміка, оскільки на поглиблення і систематизацію найважливіших відомостей з орфоєпії, фонетики, лексикології, фразеології, будови слова, словотвору, морфології, стилістики відведено 11 годин, значить на морфеміку – максимум 1 година. Логічно виникає запитання: чи відбувається у свідомості учня заміна неповної системи знань повною? Звісно, що ні. Адже матеріал, що орієнтує десятикласників на поглиблене вивчення морфеміки, наявний тільки в підручнику за редакцією М. Я. Плющ. І тільки в ньому можна віднайти ті суперечливі моменти (зрозуміло, що не для всіх слів), про які в попередніх класах узагалі не згадано. Отже, можна зробити висновок, що отримані в початковій школі знання з морфеміки залишаються базою і для складання ЗНО: учень знає, де місце кожної морфемі у слові, проте визначити в багатьох випадках не може.

Іншу причину слід убачати в лінгвістичних засадах вивчення морфеміки, тобто в тих наукових концепціях, які автори шкільних підручників через короткі теоретичні відомості та добір матеріалу для вправ прагнуть донести до учнів. Насамперед учителям необхідно пам'ятати, що, по-перше, аналізувати будову слова можна з позицій діакронії та синхронії; по-друге, доцільніше виконувати морфемний аналіз у поєднанні зі словотвірним, що дозволить правильно визначити варіанти

морфем; по-третє, правильне визначення меж морфем залежить від розуміння семантичної структури слова та трансформацій у ній.

Що ж пропонують учням підручники? Теоретичний матеріал подано коротко й доступно, хоч зрідка трапляються неузгодження. Наприклад, у підручнику «Українська мова. 5 клас» (О. П. Глазова) про корінь та спільнокореневі слова подано такий теоретичний матеріал:

Корінь — це головна значуща частина слова. Корінь містить у собі спільне лексичне значення споріднених слів.

Наприклад: *летіти, злет, вилітати, перелітний.*

Спільнокореневі (споріднені) слова — це слова зі спільним коренем, але з різними лексичними значеннями. Наприклад, слова *море, моряк, морський* — пов'язані спільним основним лексичним значенням — стосунком до водного простору, проте кожне із цих слів має власне лексичне значення.

Спільнокореневі слова можуть належати і до однієї, і до різних частин мови. Наприклад: *ліс, перелісок, лісочок, Полісся.*

Проте останній приклад – слово *Полісся* – також демонструє учням корінь *-ліс-*, який, виходячи з технічного оформлення, учитель має додатково пояснити, оскільки в цьому разі засвідчене явище подовження, що на письмі передано двома літерами *с*, де друга літера *с* зовсім не позначає суфікс. Відтак правильний корінь у слові – *-лісс-*.

До практичної частини також необхідно підходити, враховуючи дані мовознавчої науки. Наприклад, у підручнику «Українська мова. 5 клас» (С. Я. Єрмоленко, В. Т. Сичова) учням запропоновано виконати тестове завдання:

518 Виконайте тестове завдання.

Змінюване слово в рядку

А поруч, обруч, ліворуч

Б зрання, здивовано, напам'ять

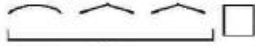

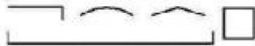

В навіки, потемки, пішки

Звичайно, запропоноване завдання слугує своєрідною перевіркою та закріпленням отриманих знань насамперед із морфеміки. Учні з легкістю його можуть виконати. Та чи так це? Уважне прочитання слів змушує допитливого учня звернутися до вивченого розділу «Лексикологія», зокрема до омонімів – слів, що мають однаковий звуковий склад, але різне значення. Отже, в одному з варіантів п'ятикласник отримає не одне, а два слова – *обруч* та *обруч*, за якими в українській мові закріплені різні значення: перше – «поряд» (Словник української мови : в 11-ти т. Київ, 1974. Т. V. С. 572), друге – «1) зігнута кільцем металева, дерев'яна та ін. штаба // залізна, дерев'яна і т. ін. штаба, яку набивають на бочку, діжку і

т. ін. для скріплення // те, що має форму кола, схоже на коло; 2) металева, дерев'яна і т. ін. прикраса у вигляді кільця, яку носять на голові, руках або ногах» (Словник української мови : в 11-ти т. Київ, 1974. Т. V. С. 572–573), відтак перше – незмінне, друге – змінне. Тож якщо автори підручника мали на меті, щоб учні віднайшли омоніми, то завдання необхідно було формулювати по-іншому. У разі ж тестового завдання слово *обруч* мав би технічно конкретизувати знак наголосу.

У підручнику «Українська мова. 10 клас» (О. В. Заболотний, В. В. Заболотний) уміщено вправу 118.

118. I. Згрупуйте і запишіть подані слова за схемами. Виділіть у словах твірні основи. Доповніть кожен групу власним прикладом.

1.
2.
3.
4.
5.

Безхмарний, зв'язок, бігти, жайворонок, високо, водянистий, порозносила, майстерня, городина, безперешкодний.

II. Визначте слова, які не мають закінчень, і слова з нульовим закінченням.

Завдання, здавалось би, просте: усі слова десятикласникам добре відомі, до них учні можуть легко дібрати спільнокореневі слова. Однак повністю виконати завдання не можна через просте слово *високо*, якому в переліку не відповідає жодна схема. Добір різних контекстів дозволить учням зробити висновок, що це слово незмінне, відтак автоматично можна кваліфікувати його як таке, якому відповідає схема 3. Проте добір спільнокореневих слів, наприклад *висота*, *вись*, а також утворення форми вищого ступеня порівняння прикметника *високий* – *вищий*, де суфікс *-ш-* додається безпосередньо до кореня, демонструючи нам різні фонетичні явища, переконає учнів у тому, що слово має не один, а два суфікси. Звичайно, слово *високо* могло б мати корінь *висок-*, але тільки в тому разі, коли це була б форма іменника *висок* «скроня», якої, на жаль, в українській мові немає.

Допомагають учням готуватися до ЗНО й довідники-посібники, що пропонують тестові завдання. Трапляються різні курйози: від відсутності правильної відповіді аж до кількох правильних. З точки зору когнітивістики – це дуже добре, бо змушує учнів задумуватися, добирати спільнокореневі слова, звертатися до словників та вчителів, аби добитися істини. Однак, як свідчить усне опитування, одинадцятикласники найчастіше йдуть шляхом найменшого опору – зазирають у відповіді, формуючи в пам'яті зоровий образ неправильного як правильного. Наприклад, у посібнику «Українська мова. Тести. 5–12 класи» (за ред.

Н. В. Гуйванюк) у розділі «Будова слова і словотвір» запропоновано таке тестове завдання:

VI. Визначте, у якому рядку всі слова побудовані за схемою $\square\square$.

1. Річка, стежинка, стежина, ріка, дорога.
2. Дошкільний, дочка, дочитати, дочекатися, дочути.
3. Маленький, дрібниця, дрібнюсінький, малюсінький, дрібний.
4. Стеля, поема, квадрат, друзі, світлий.
5. Дроворуб, дрововоз, дроворіз, дровонос, дровозаготівельник.

Виконання цього завдання змушує учнів спочатку з'ясувати, в яких рядках усі слова змінні, і тільки після цього добирати спільнокореневі слова, щоб визначити, чи є у слові, крім кореня й закінчення, інші морфеми. Тож найближче до правильного буде варіант 4. Із п'яти слів четвертого варіанта випадає прикметник *світлий*, який укладачі кваліфікували, очевидно, як такий, що має будову «корінь + закінчення» на підставі фонетичної однотипності «губний → губний + л». Зауважимо, що трансформації кореневої морфеми в цьому випадку немає, тому що у слові *світлий* маємо етимологічний суфіксальний *л*, на відміну від словоформ *люблю*, *сплю*, *роблю*, *терплю* та ін., де *л* виник із давнього *ј*. Не можна також говорити про збереження давнього сполучення *тл*, яке в українській мові зазнало фонетичного спрощення, перетворившись у чистий *л*. Адже словоформа *свіло* в українській мові також відсутня. Добір спільнокореневих слів (*світати*, *світанок*) дає підстави стверджувати, що *л* – суфікс. Тому пропонуване завдання правильної відповіді не має.

Такий же парадокс спостерігаємо й у завданні пробного ЗНО (2013):

4. Будову *префікс, корінь, суфікс, закінчення* мають усі слова рядка:

- А закінчений, висловлений, занесено
- Б наказувати, домовлятися, причеплений
- В заведений, стурбований, відпущений
- Г спечено, умовляти, застелений

Визначення за принципом «змінне/незмінне слово» підведене учнів до варіанта *В*. Але чи можна вважати цей варіант правильним? Увагу привертає слово *стурбований* – дієприкметник пасивного стану минулого часу, утворений від інфінітива *стурбувати* за допомогою формотворчого суфікса *-н-*. Суфікс *-ова-* в цьому дієприкметнику – це аломорф дієслівного *-ува-*, де *у* змінюється на *о* під наголосом. Тому аналізоване слово має будову *префікс, корінь, суфікс, суфікс, закінчення*, що не задовольняє умови завдання. Отже, правильної відповіді немає.

Дискусійним може видатися й визначення морфемного складу слів на зразок *лісник*, *пічник*, що слугують яскравим прикладом наявності в українській мові слів із формально двома морфемними структурами. Адже можна стверджувати, що ці слова мають будову *корінь, суфікс, суфікс, закінчення (нульове)*. Це логічно довести тим, що в українській мові є

прикметники *лісний, пічний*, утворені за допомогою суфікса *-н-*. Однак незважаючи на наявність таких прикметників, словотвірний аналіз засвідчує, що іменники *лісник, пічник* утворені за моделлю «корінь + суфікс *-ник*», а тому доцільно визначати *корінь, суфікс, закінчення (нульове)*.

Звичайно, можна говорити про різні підходи, про витворення нових морфем на зразок *-ован-*, про розбір слова «за бажанням» з повною аргументацією своєї точки зору. Але це поставить перед лінгводидактами нову вимогу – необхідність введення у шкільну та вишівську практику двох типів аналізу слова за будовою – в аспекті словотвірної структури та в аспекті морфемної структури.

Потрібно завжди пам'ятати і про семантичний параметр, що спрямовує мисленнєву діяльність учня у правильне русло. Йдеться насамперед про те, що зовні однотипні слова матимуть різний морфемний склад. Для прикладу наведемо деякі з них: *бай-к-а* (твір) – *байк-а* (тканина), *ви-да-ти* (дати) – *вида-ти* (надрукувати) – *вид-а-ти* (бачити), *від-мін-н-ий* (інший) – *відмін-н-ий* (вищої якості), *за-хід* (дія) – *захід* (частина світу), *криш-к-а* (крихта) – *криш-к-а* (покриття), *мар-очк-а* (від *Мара*) – *мароч-к-а* (від *марка*), *пар-очк-а* (двоє) – *пароч-к-а* (вид теплового верхнього одягу), *руч-к-а* (зменш. до *рука*) – *ручк-а* (писарське приладдя), *справ-а* (заняття) – *с-прав-а* (з правого боку), *фін-к-а* (національність) – *фінк-а* (ніж) та ін.

Значну допомогу вчителям та учням у підготовці до вирішення завдань із морфеміки нададуть словники-довідники «Морфемний аналіз» (І. Т. Яценко), «Словник українських морфем» (Л. М. Полюга).

Насамкінець побажаю абітурієнтам якісної підготовки та успішного складання ЗНО з української мови та літератури.

Гонца І. С., Розгон В. В.
(Уманський державний педагогічний
університет імені Павла Тичини)

СЕМАНТИЧНІ ВЛАСТИВОСТІ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Особливістю фразеологізмів є кількокомпонентний склад, семантична цілісність, стійкість, відтворюваність, метафоричність, еквівалентність слову.

Фразеологізми функціонують у мові як готові одиниці й у процесі мовлення не створюються щоразу заново, а відтворюються з постійним